

K METODOLOGII STUDIA LITERATURY A KULTURY NÁRODNOSTÍ

Počátkem května 1996 se v Bratislavě konala konference ministrů kultury 18 evropských zemí. Tématem setkání byla „*identita nedominantních evropských kultur*“. Už samotné označení „*nedominantní*“ ukazuje na určitou bezradnost, terminologickou nepřesnost a tápání.

Ani bratislavské jednání ministrů kultury, ani českobudějovická konference o „*kultuře českých enkláv ve světě*“ (září 1998) neměly ostatně podle našeho názoru zcela jasno, o čem mají vlastně jednat. Hledaly totiž mj. „*myšlenky společné evropské budoucnosti*“. Budoucnost evropské kultury a evropanství se ovšem podle správného názoru některých jeho účastníků rozplynula uvnitř nadnárodní ekonomiky, nadnárodních bankovních středisek a společností. Proto jim z jednání mj. vyplynulo, že je nezbytné neustále zdůrazňovat nenahraditelnost a jedinečnost každé **národní** a **národnostní** kultury, potřebu její ochrany a jejího dalšího rozvoje.

Položme si však otázku, co to je národní literatura a kultura, když nemáme v nových podmínkách přesně definován pojem národ, národnost, národnostní menšina a etnická skupina. Podíváme-li se do existujících mezinárodních dokumentů, jež se týkají národnostních menšin a etnických skupin, zjistíme, že je můžeme rozdělit do dvou skupin. Do první skupiny patří ty dokumenty, jež jsou právně závazné pro všechny země, které je podepsaly. Druhou skupinu tvoří pak dokumenty, které mají politický charakter a byly přijaty obvykle konsensem. Takové právně závazné konvence a politické dokumenty byly přijaty v rámci OSN, Rady Evropy a některých jiných orgánů. Je to např. Konvence o ochraně lidských práv a základních svobod (1953), Charta o tzv. regionálních nebo menšinových jazycích (přijata v roce 1992, dosud však nevstoupila v platnost), dále Rámcová konvence o ochraně národnostních menšin (přijata v roce 1994, dosud však nenabyla platnosti) aj.

V preambuli k politické Deklaraci OSN o právech příslušníků národnostních (etnických), náboženských a jazykových menšin (1992) se mj. praví, že „*ochrana regionálních nebo menšinových jazyků v různých zemích a regionech Evropy přispívá k budování Evropy na principech demokracie a kulturní různorodosti v rámci národní suverenity a územní integrity*“. Organizace pro evropskou bezpečnost a spolupráci rovněž přijala podobný dokument o národnostních menšinách (1990), na který navázala tzv. Středoevropská iniciativa (jejímiž čle-

ny jsou ovšem také některé balkánské země stejně jako např. Itálie) přijetím Deklarace o ochraně práv manšín (1994). Kontrola jejich dodržování je však značně složitá a administrativně náročná. Už také mj. proto, že nemají jednoznačný právní výklad. Proto neudivuje, že národnostní menšiny ve světě častěji užívají tzv. politických prostředků k dosažení svých požadavků než mezinárodně právních mechanismů.

Některé země s dlouhou demokratickou tradicí koncept národnostní menšiny a etnické skupiny vůbec neuznávají (např. Francie), jiné jim poskytují velkou ochranu (např. Finsko). Závažné stanovisko mezinárodního společenství k otázce národnostních menšin a etnických skupin je obsaženo v Konvenci OSN o občanských a politických právech (1977), v níž se mj. praví: „*Ve státech, v nichž existují etnické, náboženské nebo jazykové skupiny, nemůže být jejich příslušníkům odíráno právo, aby společně s dalšími příslušníky své skupiny nemohli rozvíjet svou kulturu, praktikovat své náboženství nebo používat svůj jazyk*“.

Národnosti, etnické, jazykové a náboženské skupiny mají v četných sférách mnohotvárnosti toho kterého státu svá kulturní specifika. Jsou definována především jazykem, dějinami, lidovou slovesnou a materiální tvorbou, tradicemi (mj. obyčeje, roční zvykosloví, obřady aj.) i etnickým povědomím jejich příslušníků.

To je vlastně kulturní jednotka národnostní menšiny nebo etnické skupiny, která spolu s některými psychickými zvláštnostmi tvoří tzv. etnickou (národní) povahu.

Jazyk je jedním z prvních předpokladů existence národnostní menšiny nebo etnické skupiny. „*Z toho, že každý jazyk má své výrazné rozlišující zvláštnosti, vyplývá, že i vnitřně existující možnosti daného písemnictví nejsou nikdy zcela totožné s těmi, jež jsou vlastní jiné literatuře. Literatura, která je vytvořena formou a obsahem určitého jazyka, má v sobě kolorit a tkáň své mateřské země*“ - říká americký jazykovědec E. Sapir.

Zejména pro příslušníky národnostních menšin a etnických skupin států střední Evropy a Balkánu je příznačná dvojjazyčnost (bilingvismus) nebo dokonce mnohojazyčnost (polylingvismus). Dvojjazyčnost sice existovala již ve starém Řecku, rozvinula se však a značně se rozšířila až teprve s četnými migracemi, emigracemi, stěhováními, útekami i pronásledováními, které probíhaly v posledních pěti stoletích. Dvojjazyčnost je právě důsledek národnostní různosti a kulturní pestrosti.

Ve střední Evropě, na Balkáně a v oblasti Karpat existovalo v minulosti a existuje dodnes (pokud jsem dobře počítal) nejméně třicet druhů dvojjazyčnosti.¹ Pro vzájemnou komunikaci v rozsáhlé interetnické činnosti v uvedeném evropském prostoru byla dvojjazyčnost nezbytná. Přitom byla a je buď dvojsměrná, nebo jednosměrná. Jednosměrnou dvojjazyčností rozumím to, že např. příslušníci neosmanského, neřeckého, nemaďarského, neruského nebo neněmeckého původu museli ovládat kromě svého rodného, mateřského jazyka (nářečí) také

nejméně turečtinu, řečtinu, maďarštinu, ruštinu nebo němčinu. Nutila je k tomu zejména administrativní struktura, rozvoj školství, církevní závislost, poznávání kulturních hodnot apod.

Dvojjazyčnost nebo mnohojazyčnost by však neměla vést k popření a ztrátě vlastního jazyka jako jednoho z nejpodstatnějších znaků vlastní svébytnosti, identity. Jazykové zkušenosti z Rumunska nebo Portugalska svědčí o tom, že styk s jinými jazyky nikdy nenarušil jejich národní identitu. Maďarský spisovatel a literární kritik Béla Markó např. zdůrazňuje, že i přes mnohojazyčnost lze upevňovat národní povědomí. Zkušenosti burgenlandských, slovenských a jihomoravských Charvátů potvrzují význam nářečí, která díky schopnosti vývoje mají dobré tvořivé předpoklady.

Stále častěji se ukazuje, že se studium statutu, postavení národnostních menšin a etnických skupin v Evropě a ve světě vůbec neobejde bez důkladných znalostí jazykovědy, literární historie, historie, sociologie a mnoha dalších vědních oborů.

Tzv. regiolekty nebo regionální podoby či varianty spisovných (též literárních) jazyků či jazyků písemnictví) existují rovněž v slovanském jazykovém světě, který se přirozeně nekryje zcela s tzv. slovanskými zeměmi.² Záměrně říkám, že jsou tak zvané, neboť dnes (ostatně ani nikdy v minulosti) neexistuje žádná slovanská země, která by byla osídlena čistě a výhradně slovanským obyvatelstvem.

V uvedených jazycích (nebo v převážné většině z nich) vznikla a vzniká novodobá (nikoli jen středověká) **národnostní literatura** jako literárněhistorická jednotka. Přitom se na rozdíl od D. Ďurišiny³ domnívám, že je třeba při jejím hodnocení rozlišovat dvě podoby:

1. národnostní literaturu jako zcela svébytný jev. Sem patří např. francouzsky, italsky, německy i rétorománsky psaná švýcarská literatura, řecky a turecky psaná literatura Kypru apod. V takových a podobných případech chápu literaturu toho kterého státního (národního) celku jako literaturu např. švýcarskou nebo kyperskou skládající se z několika složek. Na první pohled by se mohlo zdát, že si odporuji, neboť důsledně prosazuji princip, že primární je funkce textu, tj. k jakému potenciálnímu čtenáři (recipientu) text (dílo) promlouvá.

2. národnostní literaturu odvozenou z tzv. mateřské národní literatury, jak se ještě dodnes ne zcela správně chápe. Každá národnostní literatura přitom vznikala v odlišných historických podmínkách. Proto je nezbytné každou z nich typologicky a literárněhistoricky identifikovat a zjistit její statut. Některé národnostní literatury ve střední Evropě a na Balkáně již vešly do odborného i širšího povědomí. Mluvíme např. o maďarské, rusínské (obě ve Vojvodině), bulharské, rumunské a albánské literatuře v bývalé Jugoslávii (tj. především na Kosovu a v Makedonii), o turecké národnostní literatuře v Bulharsku a Makedonii, o maďarské národnostní literatuře v Rumunsku a bývalém Českosloven-

sku, o srbské, maďarské a italské národnostní literatuře v Charvátsku, o slovenské národnostní literatuře v bývalé Jugoslávii, Maďarsku, v Rumunsku a nyní též v České republice, o ukrajinské literatuře na Slovensku a polské národnostní literatuře v Česku, o dánské národnostní literatuře v Německu, o slovinské národnostní literatuře v Itálii a v Rakousku (zejména v Terstu a v Korutanech) apod.

V Evropě i jinde ve světě najdeme četné analogické literárně historické celky. Tak např. ve Vietnamu, kde údajně žije celkem čtyřiapadesát národností, lze mluvit o muongovské, thayhovské, méovské a dalších národnostních literaturách. Můžeme říci, že se ke škodě věci typologickému a systematickému studiu této problematiky dosud nevěnovala bohužel žádná pozornost.

Poznamenávám, že označení **menšinová literatura** považují pouze za pomocný termín, který označuje vztah k tzv. většinové, častěji označované jako tzv. mateřská literatura. Přesnější označení je národnostní literatura nebo literatura té které národnostní menšiny či etnické skupiny. Každá z nich přispívá k tematickému, žánrovému i stylovému obohacení tzv. národní (státní) literatury. A protože každá z nich vychází z vlastního autonomního povědomí, vstupuje do meziliterárních vztahů a souvislostí stejně, jako vstupuje každá jiná tzv. většinová národní literatura.

Podle mého názoru je proto třeba národnostní literaturu zkoumat z několika aspektů: 1. jak historicky probíhaly její vývojové procesy v rámci jinonárodního (nebo jinonárodních) státního (federativního či konfederativního) celku, 2. jaký charakter daná svébytná národnostní literatura má a jaké plní funkce, 3. jaký je její vztah k tzv. většinové, mateřské literatuře, 4. jaký je její vztah k ostatním národnostním literaturám v daném státním útvaru (např. maďarské národnostní literatury k rusínské, slovenské, rumunské a maďarské literatuře v Srbsku nebo řekněme polské národnostní literatury v bývalém Československu k ukrajinské nebo maďarské literatuře apod.). Nejde tu podle mého názoru o stejný vztah, jaký existuje např. mezi jednotlivými anglofonními (anglickou, kanadskou, americkou a australskou) nebo germanofonními (německou, rakouskou) národními literaturami. 5. jaký je její vztah k „*jinonárodnímu meziliterárnímu procesu vůbec*“, třebaže je určován vztahem celonárodního (celostátního) literárního komplexu, jehož součástí daná národnostní literatura obvykle je.

Často se nesprávně píše o velkých a malých národech, přičemž se myslí na tzv. početné a málopočetné národy (etnosy). Tyto termíny se pak přenášejí nesprávně také do literární vědy. Dvojdomy česko-francouzský spisovatel Milan Kundera v jedné ze svých statí vysvětluje, co to podle něho je malý národ, takto: „*Malý národ je národ, jehož existence je v každém okamžiku nejistá. Malý národ je si vědom, že může snadno vyhynout. Francouz, Rus nebo Angličan*“ - pokračuje Kundera — „*nepřemýšlí o existenci svého národa. Jeho hymna zpívá o velikosti a věčnosti. V polské hymně je však verš Jeszcze Polska nie zginęła.*“⁴

K nejzávažnějším otázkám, kterými se národnostní menšiny a etnické skupiny dnes v Evropě zabývají, patří úsilí o uchování a pěstování mateřského jazyka, organizace dvojjazyčného školství a rozvoj vlastní literatury a kultury jako prostředků proti asimilaci. A to především proto, že u nich přetrvává národní (národnostní) povědomí i historická paměť tzv. mateřského národa.

Je přirozené, že také literární tvůrci a kulturní pracovníci národnostních menšin a etnických skupin jsou nejčastěji bilingvní nebo polylingvní a často patří k tzv. dvojdomým nebo mnohodomým a biliterárním autorům. Claudio Magris ve své známé knize *Dunaj* uvádí mj. autora, který se „*naučil myslet mnohonárodnostně*“. Je jím maďarský básník Robert Reiter, který žil v rumunském Temešváru. Tento banátský Němec si změnil jméno na Franz Liebhard a psal básně v němčině. „*Změnil si národnost, jméno, jazyk a literární styl*“ — poznamenává C. Magris.⁵

Podobně je tomu s Milem Vašakem (Emilem Vašákem), jedním z potomků charvátských kolonistů, kteří se usadili v polovině 16. stol. v některých uherských, burgenlandských, slovenských a moravských obcích. Milo Vašak žil do roku 1945 v jihomoravském Frélichově (dnešní Jevišovce). Po válce pak emigroval a dnes žije v Kanadě.

Již za života v rodném Frélichově začal Milo Vašak psát verše inspirované převážně nikoli charvátskou (kterou fakticky nemohl dobře znát), nýbrž českou a moravskou lidovou slovesnou tvorbou. A když se na počátku 90. let mohl svobodně do rodné obce vrátit, vydal své verše, vzpomínky i úvahy o jazyce ve zvláštní sbírce **Va Frielištofi** (1991) vlastním nákladem.

Literatura jako významná součást kultury národnostních menšin a etnických skupin má některé zvláštnosti, jež vyplývají z jejího postavení v jinonárodním sociokulturním prostředí. K postatným zvláštnostem patří např. vztah k literatuře a kultuře národa, jehož jazykem mluví a kterou se snaží rozvíjet v novém prostředí, vztah nově vytvořené literatury k literatuře a ke kulturní tradici tzv. mateřské země a vztah k literatuře a kultuře národa (národů, národností) své tzv. druhé domoviny. Tento vzájemně propojený vztah tvoří tzv. trojkontextovost. Ta je patrná mj. v umělecké tvorbě (literární i výtvarné) autorů národnostních menšin a etnických skupin. Poetika jejich děl je např. odlišná od poetiky tvorby v zemi jejich předků i od poetiky literatury a umění jejich nové vlasti. Dokonce je jiná než např. poetika exilové nebo emigrantské literatury.

Podle Michala Hrpáně je to trojkontextovost, která je vlastní např. literární tvorbě vojvodinských nebo rumunských Slováků, daruvarských Čechů nebo australských Makedonců či jihoamerických Charvátů. Spisovatel slovenské národnostní menšiny v Rumunsku Ondrej Štefanko (nar. 1949 v Temešváru) velmi trefně vystihl, že to ji právě odlišuje od poetik literatury země jejich předků i od poetiky exilové slovenské literatury. „*Veď já sam som od školského veku vstrebával do seba tak rumunskú, ako i slovenskú literatúru a neskoršie, keď*

*som začal písať a publikovať, chcel som sa adresovať čím početnejšiemu publiku, a za daných okolností za toto publikum som nepovažoval iba slovenskú menšinu v Rumunsku, ale aj rumunskú čitateľskú obec. Zároveň je aj snaha byť prítomní našou tvorbou už konečne i na Slovensku. Aj keď naše literárne diela, hoci písané po slovensky, sa slovenskému čitateľovi na Slovensku prihovávajú inak, ako bol zvyknutý. Práve vďaka tej trojkontextovosti a z nej vyplývajúcej svojráznosti.*⁶

Jedním ze zdrojů národnostní nesnášenlivosti, nenávisti a nacionalismu je mj. právě neznalost kultury toho kterého národa nebo té které národnostní menšiny. Už jste si položili někdy otázku, jak známe u nás např. literaturu a kulturu Romů, Poláků či Němců, která vzniká u nás? A jak známe česky psanou literární tvorbu, která vzniká např. v chorvátském Daruvaru nebo v rumunském Banátu? Podobnou otázku by si měli položit příslušníci tzv. majoritních národů ve střední Evropě a na Balkáně.

Multietnicita světa a multinacionalita států zcela přirozeně vytváří také multikulturalismus. Mnohokulturnost však vyžaduje maximální vzájemnou toleranci a respektování kulturní různorodosti a odlišnosti. Jinak upadneme do nebezpečných léček nacionalismu a šovinismu. Při dosavadním hodnocení jiných kultur jsme bohužel stále ještě v zajetí tzv. etnocentrismu a evropocentrismu, tj. jako měřítko k hodnocení ostatních kultur nám slouží vlastní národní kultura nebo kultura evropská. Tak je tomu např. při našem hodnocení islámu, který jako náboženství, kultura, ideologie a způsob života dohromady vychází z jiné logiky než řekneme při hodnocení křesťanství.

Mnozí kulturologové a politologové předpokládají, že se v příštím století bude ve světě rozvíjet sedm nebo osm tzv. velkých kultur (japonská, konfuciánská, hinduistická, islámská, slovansko-pravoslavná, slovansko-katolická, západní, tj. evropsko-atlantická, jež má ovšem hebrejsko-řecké kořeny, latinskoamerická a africká, která má ovšem ještě četné další vzájemně propojené kultury).

Přesto se domnívám, že se každá literatura a kultura může rozvíjet výhradně jako literatura a kultura národní (národnostní), nikoli jako kultura státní nebo dokonce nadstátní. A to i v takovém případě, kdy určitá kultura může spojoval několik národních států (např. arabská kultura) nebo kdy může mít rovněž své různé varianty (islámská kultura má např. vedle arabské také tureckou a malajskou variantu).

Každodenní intenzivní styk příslušníků národnostních menšin a zejména etnických skupin s vyspělejší kulturou a civilizací bohužel často vede k tomu, že se buď zcela vzdávají mateřského jazyka nebo dávají přednost většinovému nebo tzv. světovému jazyku (např. němčině nebo angličtině). Často i příslušníci větších jazykových společenstev dávají přednost „silnějším“ jazykům. Obecně vzato vymírání jazyků (zatím se tak děje např. v Africe) přináší velké kulturní ztráty. Se zánikem jazyka se nenávratně ztrácí např. ústní tradice — pramen

lidové slovesné tvorby a poznání minulosti určitého regionu nebo etnické skupiny.

Príslušníci národnostních menšin a etnických skupin pocítují za svou domovinu, za svůj domov ten kousek Evropy a ostatního světa, na němž se usadili jejich předkové. A vytvářeli si a vytvářejí svůj vztah jak ke státu, do něhož jsou začleněni, tak také k zemi, z nichž jejich předkové z různých hospodářských, náboženských nebo existenčních důvodů před několika staletími nebo desetiletími odešli.

Někdy jsou příslušníci národnostních komunit poněkud nesprávně označováni jako lidé „*mezi dvěma domovinami*“. Za svůj domov ovšem považují správně „*dědictví po předcích*“. Zároveň však musejí formovat svůj vztah k příslušníkům jiných národnostních menšin a etnických skupin. Vezměte si jako příklad vojvodinský Nový Sad nebo městečko Nadlak, ležící na rumunsko-maďarských hranicích. Žijí tu příslušníci slovenské (v Rumunsku žije podle sčítání lidu dne 7. ledna 1992 20 672 Slováků a 5800 Čechů) charvátské, maďarské, německé, bulharské, rusínské, ukrajinské, rumunské, české a možná také dalších národností. A ti všichni se museli a dodnes musejí často bránit proti asimilaci ze strany majoritního národa.

Jakými prostředky mohou dnes příslušníci národnostních menšin a etnických skupin vzdorovat „*pohlcentí*“ nebo splynutí s národem státu, v němž žijí? Kromě eventuální politické a společenské aktivity tzv. obranného charakteru jsou to kulturní nebo hospodářské spolky, školy s mateřským vyučovacím jazykem, vlastní inteligence, jejíž literární tvorba je vydávána především pro potřeby příslušníků dané komunity, ale nejen pro ně, udržování a rozvoj zvyků a obyčejů, písňového folkloru, oslavy náboženských svátků, strava, způsob odívání a bydlení, výrobky lidových řemeslníků, dvojjazyčné nápisy všude tam, kde tvoří většinu, vydávání periodického tisku, divadelní ochotnická činnost, folklorní svátky (*festivally, dožínky*), *eventuálně pravidelné vysílání v rozhlase a v televizi aj.*

Kultura národnostních menšin a etnických skupin má některé zvláštnosti, jež vyplývají z jejího postavení v jinonárodním sociokulturním prostředí: je to vztah ke kultuře národa, jehož jazykem mluví, ke kultuře národa své druhé vlasti a vztah k vlastnímu kulturnímu dědictví, k vlastní tradici.

Tvůrčí inteligence národnostních menšin a etnických skupin sehrávala v minulosti a sehrává také dnes významnou úlohu při zpřístupňování a zprostředkovávání uměleckých a kulturních hodnot mateřské země svých předků příslušníkům majoritního národa, na území jehož státu žije. Jsou to překlady literárních i odborných děl, pořádání výstav, koncertů, literárních večerů apod.

Jedním z výrazných prostředků k poznání literatury a kultury je nesporně **překlad a frekvence interpretace**. Neboť čím lépe poznáváme cizí, tím lépe můžeme poznat také svou vlastní literaturu a kulturu. A ovšem také naopak. Přitom platí, že se recepční situace (přijímání) v každé době mění a tím se mění

také příjemci (recipienti). Obecně platí, že čím více přijímáme, tím více můžeme rozdávat. A tím více být sví. Představitel fancouzského etnologického strukturalismu Claude Lévi-Strauss napsal, že „každý etnos je unikátní jako je unikátní každá lidská bytost. Asimilace nebo likvidace daného etnosu tím nebo oným způsobem je proto ničím nenahraditelná ztráta“.

Uchování a rozvoj kultury v jinonárodním prostředí má některá specifika a souvisí mj. s etnicitou a tradicemi. V novém prostředí, v tzv. druhé, nové domovině se totiž střetává nejen s odlišnými kulturními tradicemi, s jiným stupněm kulturní vyspělosti nového prostředí, nýbrž také s odlišnou intenzitou působení dalších národních kultur.

Při intenzivním kontaktu příslušníků národnostních menšin a zejména etnických skupin s vyspělejšími projevy kultury a civilizace v odlišném prostředí **probíhají některé procesy**, jejichž výsledky jsou protikladné: **První proces** se vyznačuje neustálým stykem s mateřtinou v rodině i mimo ni, úpěnlivé přídržování se a respektování původních zvyků a jiných kulturních hodnot, které si přinesli oni nebo již jejich předkové z původní vlasti. **Druhý proces** souvisí s působením nového okolního prostředí, do něhož se příslušníci národnostních menšin a etnických skupin postupně integrují. Kultura nového prostředí, nové společnosti, jak správně poznamenává Ján Botík, stále více určuje jejich další etnokulturní vývoj. Tak je tomu např. u mnoha příslušníků bulharské nebo makedonské etnické skupiny v České republice. Ztráta mateřského jazyka oslabuje přirozeně vědomý vztah k vlastnímu původu a může (ale nemusí) vést ke ztrátě identity jako kategorie vědomí. Domnívám se však, že dokonce ani ztráta národnostního povědomí nemusí ještě automaticky vést také k zániku určitých tradičních návyků, zvykoslovných tradic apod., které jsou fakticky rovněž projevem národní existence.

Slovo nedominantní v názvu tématu konference považuji za nesprávný, nepřesný, zavádějící a provokativní. Hodnoty evropské kultury tvoří duchovní a hmotné tradice založené na etnopsychologii, jazyce, architektuře, sochařství, hudebních a tanečních projevech, na dějinách i mýtu, rituálech a zvycích, kulinárii, způsobu odívání, rodinných a národních svátcích a patronech aj.

Vraťme se proto k původnímu významu onoho latinského **multi cultus**, tj. k tomu, co označuje mnohostrannou kultivaci, pestrý, svěbytný, autonomní rozvoj každé kultury, která by sice byla v těsném kontaktu s ostatními národními (národnostními) literaturami a kulturami, jež by však zůstala svá. Její svěbytný a neopakovatelný systém hodnot by byl snadno rozeznatelný a poznatelný.

Jedním ze závažných úkolů historických, jazykovědných, etnologických, literárněvědných a jiných vědeckých institucí mateřských zemí národnostních menšin a etnických skupin by měl být výzkum stupně integrace jejich kultury do kulturního dědictví mateřských zemí a do celkového kulturního fondu jejich druhé vlasti.

Poznámky

- 1 Dorovský, I.: Kultura národnostních menšin a etnických skupin v Evropě, Slezský sborník 93, 1995, čís. 1–2, s. 15–25. Tam též další literatura.
- 2 Borodina, M. A.: Dialekty ili regional'nyje jazyky? (K probleme jazykovej situacii v sovremennoj Francii, Voprosy jazykoznanija, čís. 5, 1983, s. 29–38.
- 3 Ďurišin, D. a kol.: Osobitné medziliterárne spoločenstvá, 2, Bratislava 1991, s. 11–54.
- 4 Sb. Srednja Evropa, Ljubljana 1993, s. 29.
- 5 Magris, C.: Dunaj, Praha 1992, s. 296 n.
- 6 O. Štefanko vydal v posledních letech sbírky poezie *Reptajúca pokora*, Bukuresti 1993, a *Zjavenie Jána*, Nadlak 1995, osobní bibliografii za léta 1971–1995, Nadlak 1996, *Atlas ľudovej kultúry Slovákov v Rumunsku*, Nadlak 1998, aj. Důležitá je *Bibliografía písomných zdrojov o Slovákoch a Čechoch v Rumunsku*. Zostavili O. Štefanko a Pavel Hlásnik, Nadlak 1995.